

A Comparative Analysis of "Frustration" in the Theological Teachings of Islam with Emphasis on the Imamiyya School and Christianity

Davoud Khoshbavar

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University of Tehran, Tehran, Iran

Mohammad Hossein Tavakolian

Assistant Professor Department of Islamic Studies, Farhangian University of Tehran, Tehran, Iran

Hamid Esfandiari

PhD and Lecturer, Department of Islamic Studies, Farhangian University of Tehran, Tehran, Iran

Hosein Ziaei

Level 4 graduate of the field, field and university lecturer, Qom, Iran

Abstract

Ihtawt, also known as Habat al-Amal in Islamic theology, is primarily concerned with explaining and analyzing the complex relationship between faith and righteous and unrighteous deeds on the one hand, and happiness and misery in the hereafter on the other. Although the precise concept of Ihtawt with its theological details is not found in Christian teachings, But there are conceptual similarities between these teachings. The main difference between these two intellectual traditions is in the quality of occurrence and the scope of the effect of frustration. This article aims to comparatively examine the frustration of action as one of the most fundamental and challenging topics in the field of Islamic theology and comparative theology, which has been examined and explained with an emphasis on the teachings of the Imamiyyah and Christianity. This study, with an analytical and documentary approach, has examined the different perspectives of Islam, especially the Imamiyyah, and Christianity. The results of this

study emphasize the remarkable alignment of the Imamiyyah theology and the theology of Catholic Christianity, in such a way that both carry the meaning of absolution in a figurative sense and deny the general absolution of actions. This alignment opens new horizons for comparative studies in theology. The conclusion of this article is that from the Islamic perspective, every good or bad deed has its own account and sin does not necessarily lead to the complete destruction of a good deed. Also, none of the main branches of Christianity believe in the annulment of past actions; even the Catholic Church has provided ways, such as the sacrament of penance (confession), to restore a relationship with God after sins.

1- Introduction

The Reciprocal Influence of Human Deeds on Eschatological Destiny
The question of the mutual influence of human actions upon one's ultimate destiny constitutes a foundational issue in theology. The central inquiry concerns whether immoral actions can nullify the effects of virtuous deeds, or whether each act produces its own independent consequence. Within Islamic thought, this interaction is articulated under the two concepts of "Frustration" the nullification of righteous deeds by evil ones, and the expiation of sins through good deeds. The proper understanding of these doctrines necessitates a comprehensive examination of Qur'anic verses, prophetic traditions, and the interpretive approaches of Muslim theologians. In Christian theology, the precise notion of *Iḥbāt*, as understood in Islamic theology, is largely absent. Salvation in Christianity is founded upon divine grace and the redemptive act of Christ, rather than a balance or equivalence of deeds. Consequently, although sinful behavior carries detrimental spiritual consequences, it does not entirely annul an individual's "Spiritual Merits." True faith, nevertheless, is expected to manifest itself through righteous conduct. Despite these doctrinal differences, analogous discussions concerning the relationship between sin, faith, and salvation remain integral to Christian theological discourse.

1. Literature Review

Despite the theoretical and theological significance of the concept of "*Iḥbāt*" (nullification of deeds) and its impact on discussions of eternal

felicity and misery, a review of the existing literature reveals a notable absence of concrete, detailed, and well-explained examples of "*Iḥbāt*" in religious texts or conduct within analytical articles and scholarly works. Furthermore, no independent or distinct comparative study on this specific topic appears to be available. While classical and foundational theological texts, such as *al-Dhakhīra fī 'Ilm al-Kalām* of Sayyid Murtaḍā, *Fuṣūl al-'Aqā'id* of Shaykh Ṭūsī, *Kashf al-Murād wa Kashf al-Fawā'id* of Allamah Ḥillī. The wealth of faith and the jewel of one's desire of Muḥaqqiq Lāhijī, from Shi'a sources, as well as Sunni works like *Sharḥ Uṣūl al-Khamseh* by Qāḍī 'Abd al-Jabbār and *al-Rishād ilā Qawāṭi' al-Adillah fī Uṣūl* by Juwaynī, briefly touch upon this issue, "*Iḥbāt*" is discussed only incidentally. It is primarily employed to corroborate and cite the Qur'an and Sunnah, serving to support broader theological viewpoints. In Christianity, not only is there no book or writing available under this specific title and concept, but the belief in such a concept, as it exists in Islam, is also absent. Consequently, instead of the concept of "*Iḥbāt*" in Islam, the concept of "Grace" (*Fayḍ*) is utilized in Christianity.

3. Methodology

This research has been formulated with the aim of comparatively examining and analyzing the concept of "*Iḥbāt*" from the perspectives of Islam (with an emphasis on the Imami jurisprudence) and Christianity. Employing a descriptive-analytical method and utilizing authoritative theological sources from both Islamic and Christian traditions, this study seeks to elucidate the various dimensions of this subject.

The section elaborating on the views of proponents of "*Iḥbāt*," including those who affirm both general and specific "*Iḥbāt*" as well as its deniers within Islam, emphasizes the necessity of sustained faith until the moment of death for the entitlement to reward and the realization of recompense. It also considers individuals who fall into apostasy or polytheism within a comparative framework. In comparing Christian theological doctrines, both Protestant and Catholic, the concept of "*Iḥbāt*" was analyzed and contrasted. According to Protestant theology, "*Iḥbāt*" is not classically presented; however, a similar issue, termed "Falling from grace" or losing the state of salvation due to grave sin, does exist. In contrast, Catholic theology posits that actions, alongside faith, play a role. Mortal sin

leads to 'falling from grace,' but this state can be rectified through repentance, forgiveness, confession, and ecclesiastical sacraments. From this perspective, the Catholic viewpoint shares similarities, as well as fundamental differences, with the Imami theory concerning the necessity of maintaining faith and the possibility of repentance, which have been examined and elucidated.

4. Results

The findings of this research, stemming from a comparative analysis of the concept of "*Iḥbāt al-A'māl*" (the nullification of entitlement to reward for righteous deeds) and the impact of grave sins within Islamic and Christian theological systems, indicate that both traditions primarily focus on the scope of sins that lead to nullification. Consequently, based on their respective foundational beliefs, they offer different approaches for explaining and confronting this phenomenon.

Ultimately, Islam confines "*Iḥbāt*" to a fundamental alteration in core beliefs, emphasizing that a believer, due to their heartfelt connection with God, always has the opportunity for repentance. The divine system is founded on mercy and justice, such that certain good deeds can overshadow and efface sins. Therefore, the concept of "*Absolute Tahābuṭ*" (the mutual nullification of all good and bad deeds) is not accepted; rather, a believer's deeds are assessed individually and justly. In contrast, Christianity, unlike the Islamic perspective, explains the consequences of sins by centering on the loss or non-acquisition of "Divine grace" (which is essential for the validity of good deeds). This non-acceptance of true grace keeps an individual in a state of distance from eternal reward.

Keywords: Iḥbāt, Islam, Imami Theologians, Christianity, Catholicism, Protestantism.

تحلیل تطبیقی «احباط» در آموزه‌های کلامی اسلام (با تأکید بر مکتب امامیه) و مسیحیت

استادیار گروه آموزشی معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان تهران، تهران، ایران

داود خوش باور *

استادیار گروه آموزشی معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان تهران، تهران، ایران

محمد حسین توکلیان

دکتر رشته فلسفه و کلام، مدرس دانشگاه فرهنگیان تهران، تهران، ایران

حمید اسفندیاری

دانش آموخته سطح ۴، کلام اسلامی، حوزه علمیه قم، قم، ایران

حسین ضیایی

چکیده

مسئله احباط، موسوم به حبط عمل در کلام اسلامی، به‌طور محوری به تبیین و تحلیل رابطه‌ی پیچیده‌ی میان ایمان و عمل صالح و ناشایست از یک سو و سعادت و شقاوت اخروی از سوی دیگر می‌پردازد. اگرچه مفهوم دقیق احباط با جزئیات کلامی آن در آموزه‌های مسیحیت یافت نمی‌شود، اما شباهت‌های مفهومی میان آن‌ها وجود دارد. عمده‌ی اختلاف میان این دو سنت فکری، در کیفیت وقوع و دامنه‌ی تأثیر احباط است. هدف از این مقاله بررسی تطبیقی حبط عمل به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین و پرچالش‌ترین مباحثی که در حوزه‌ی کلام اسلامی و الهیات تطبیقی بوده که با تأکید بر آموزه‌های امامیه و مسیحیت موردبررسی و تبیین قرار گرفته است. روش این پژوهش با رویکردی تحلیلی و اسنادی، به بررسی دیدگاه‌های مختلف اسلام به‌ویژه امامیه و مسیحیت پرداخته است. یافته‌ها بر همسویی قابل توجه کلام امامیه و الهیات مسیحیت کاتولیک تأکید دارد؛ به گونه‌ای که هر دو، احباط را بر معنای مجازی حمل کرده و منکر احباط کلی اعمال هستند. این همسویی، افق‌های جدیدی برای مطالعات تطبیقی در الهیات می‌گشاید. نتیجه این‌که از نگاه اسلامی هر عمل حسنه یا

سیئه، حساب خاص خود را دارد و گناه لزوماً به نابدی کامل عمل نیک نمی‌انجامد؛ همچنین هیچ‌یک از شاخه‌های اصلی مسیحیت نیز قائل به ابطال اعمال گذشته نیست، حتی کلیسای کاتولیک راه‌هایی مانند آیین توبه (اعتراف) را برای ترمیم رابطه با خدا پس از گناهان فراهم نموده است.

کلیدواژه‌ها: احباط، ایمان، عمل، متکلمان امامیه، مسیحیت، کلیسا، کاتولیک، ارتدوکس.

۱. مقدمه

مسئله‌ی تأثیر متقابل اعمال بر سرنوشت اخروی، چالشی بنیادین در الهیات است. پرسش محوری این است که آیا اعمال ناشایست، می‌توانند آثار اعمال نیک را زایل کنند، یا هر عمل مستقلاً نتیجه‌ی خود را دارد؟ در متون اسلامی، این تعامل ذیل مفاهیم «احباط» (زوال اعمال نیک به واسطه‌ی اعمال بد) و «تکفیر» (پوشاندن گناهان با اعمال نیک) تبیین شده است. تحلیل این مفاهیم مستلزم بررسی آیات، روایات و دیدگاه‌های متکلمان اسلامی است.

در الهیات مسیحی، مفهوم دقیق احباط، به معنای ابطال اعمال نیک به واسطه‌ی گناهان، به شکل مطرح در کلام اسلامی وجود ندارد. نجات در مسیحیت، مبتنی بر فیض الهی و کار رستگاران‌ی مسیح است، نه ترازوی اعمال. لذا، گناهان هرچند تأثیر منفی دارند، اما منجر به ابطال کامل «امتیازات روحانی» نمی‌شوند، هرچند ایمان راستین به عمل نیک منجر می‌گردد (یعقوب ۲: ۱۷-۲۲). با این حال، مفاهیم مشابهی در باب رابطه‌ی میان گناه، ایمان و نجات در مسیحیت قابل بررسی است.

این مقاله باهدف بررسی و تحلیل تطبیقی مفهوم احباط از منظر اسلام (با تأکید بر دیدگاه امامیه) و مسیحیت، به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع معتبر تدوین شده است تا ابعاد مختلف این موضوع را روشن سازد.

۱-۱. پیشینه موضوع

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت، باوجود اهمیت نظری و کلامی این مفهوم و تأثیر آن بر مباحث سعادت و شقاوت اخروی، بررسی‌های صورت گرفته بر پیشینه‌ی پژوهش‌های مرتبط نشان می‌دهد که در غالب مقالات و متون تحلیلی موجود، به ارائه‌ی مثال‌های عینی، تفصیلی و تبیین شده از مصادیق احباط در سیره یا متون دینی پرداخته نشده است و سابقه‌ی پژوهشی مستقل با رویکرد تطبیقی در این موضوع دیده نمی‌شود. هرچند کتاب‌های کلامی اصیل و قدیمی مانند الذخیره فی علم کلام سید مرتضی، سرمایه ایمان و گوهر مراد محقق لاهیجی، فصول العقائد شیخ طوسی، کشف المراد و کشف الفوائد علامه

حلی از منابع شیعه و همچنین کتاب‌های اهل سنت مانند الرشاد الی قواطع الادله فی اصول جوینی و شرح اصول خمس قاضی عبدالجبار به‌طور مختصر به این موضوع اشاره کرده‌اند، اما در این آثار، بحث احباط تنها به‌طور استطرادی مطرح شده است و بیشتر به‌عنوان تأیید و استناد به کتاب و سنت و برای پشتیبانی از دیدگاه‌های کلامی مورد استفاده قرار گرفته است.

اما این خلأ پژوهشی، درک عمیق‌تر و ملموس‌تر از سازوکار احباط و دامنه‌ی شمول آن را با چالش مواجه می‌سازد. غالب تحلیل‌ها در این حوزه، به بیان مفهومی و نظری احباط بسنده کرده و از ارائه‌ی موارد مشخصی که در آن‌ها یک عمل نیک به واسطه‌ی یک عمل بد خاص، مورد احباط قرار گرفته باشد، غفلت ورزیده‌اند. این امر، نه تنها به ابهام در کاربرد عملی این مفهوم می‌افزاید، بلکه امکان تحلیل‌های پدیدارشناسانه و موردی را نیز محدود می‌سازد. با این حال، در سال‌های اخیر، برخی از کتب و مقالات محدود به این موضوع پرداخته‌اند از جمله مهم‌ترین آن‌ها:

۱. مقاله «شبکه معنایی احباط در قرآن کریم» تألیف داود معماری و اعظم اسداللهی، نویسنده در این مقاله در پی معناشناسی واژه قرآنی حبط عمل بوده و آن را به معنای افساد و در فرهنگ دینی، محو شدن حسنات با سیئات می‌باشد.

۲. پایان‌نامه «چیستی احباط و تکفیر و بررسی نسبت آن‌ها با عدل الهی» نویسنده وحیده حسینی با استاد راهنمایی دکتر حسن پناهی آزاد و مشاوره دکتر حمیدرضا سروریان می‌باشد که نویسنده در راستای بررسی عدل الهی به مقوله احباط و تکفیر از منظر مذاهب مختلف اسلامی پرداخته که احباط و تکفیر را امامیه و اشاعره باطل دانسته‌اند ولی بزرگان معتزله مانند ابوعلی جبائی و ابوهاشم آن را اثبات نموده‌اند؛ مقاله احباط و تکفیر و رابطه آن با عدل الهی نوشته سحر کاوندی، مدینه قتیری و ابوالقاسم اوجاقلو نیز شبیه همین پایان‌نامه در راستای ارتباط احباط و تکفیر با عدل الهی است.

۳. پایان‌نامه «احباط و تکفیر عمل از دیدگاه فخرالدین رازی و آیت‌الله جوادی آملی» تألیف زینب عباسی آغوی، با استاد راهنمایی اقدس یزدی می‌باشد که نویسنده به دنبال بررسی دو دیدگاه و نظریه فخرالدین رازی متکلم اشعری و آیت‌الله جوادی آملی است که

خود آن نویسنده مسئله اصلی این پژوهش را مقایسه بین دیدگاه این دو اندیشمند می‌داند. مقالات دیگری نیز در این رابطه نگاشته شده است (سلیمانی بهبهانی، عبدالرحیم ۱۴۰۲ ش: ش ۵۹؛ خوش‌باور و ضیایی، داود و حسین ۱۴۰۴ ش: ش ۲۲؛ رستگارمقدم، ۱۳۸۱ ش: ۲۹-۳۰؛ کوچک یزدی، نجف‌آبادی، ۱۴۰۰ ش: ۱۹؛ شجاعی، ۱۳۸۶ ش: ش ۶۴؛ مطیع و اسعدی، مهدی و سوده ۱۳۹۰ ش: ش ۲). وجه نوآوری تحقیق حاضر این است که با دقت نظر در آیات و روایات معصومین (علیهم‌السلام) و با استفاده از ادله عقلی متکلمان شیعه و تطبیق آن با دیدگاه فرقه‌های مسیحیت به بررسی این مسئله پرداخته شده است. این رویکرد تطبیقی که پیش‌ازاین به‌طور جامع و منسجم انجام نشده بود، می‌تواند به روشن شدن ابعاد مختلف این مسئله کمک کند.

پیرامون پیشینه این مسئله در مسیحیت نیز اولاً با این عنوان و مفهوم، کتاب یا نوشته‌ای وجود ندارد و ثانیاً اعتقاد به این مفهوم نیز به شکلی که در اسلام وجود دارد در مسیحیت وجود ندارد. با این حال، برخی مقالات و نوشته‌هایی که به‌نوعی با این مسئله ارتباط دارند وجود دارد که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود: کتاب کتیکزم کلیسای کاتولیک (Catechism of the Catholic Church)، ۱۹۹۲؛ کتاب درک تغییر مذهب (Understanding Religious Conversion) نوشته رامبو آل آر، ۱۹۹۳، دانشگاه ییل؛ کتاب درباره فیض و اراده آزاد (On Grace and Free Will) نوشته آگوستین، ۱۹۹۱، انتشارات تی اند تی کلا رک؛ کتاب مقدمه‌ای بر کاتولیسیم (An Introduction to Catholicism)، کالینگهام لاورنس، ۲۰۰۹؛ مقاله بررسی و نقد انگاره ارتداد در مسیحیت کاتولیک، نوشته عظیم امیری و دکتر محمدحسین طاهری آکردی، معرفت ادیان، ش ۱۶، ۱۳۹۲ ش. ضروری است پژوهش‌های آتی در این زمینه، با رویکردی کاربردی‌تر و با تکیه بر تحلیل متون اصیل دینی، به شناسایی و تبیین موارد و مثال‌های محتمل احباط پردازند. چنین رویکردی می‌تواند به رفع ابهام از این مفهوم کلامی کمک کرده و درک دقیق‌تری از نسبت میان عمل صالح، گناه و سرنوشت اخروی فراهم آورد.

۲-۱. مفهوم شناسی

احباط مصدر باب افعال و از ریشه «حبط» است. واژه «احباط» در لغت به معنای باطل کردن، هدر دادن، تباه ساختن، بی تأثیر نمودن، خشک شدن آب چاه و... آمده است. واژه حبط یک ریشه دارد که دلالت بر بطلان می کند و در سایر منابع لغوی نیز مورد تأکید قرار گرفته است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ج ۲، ص ۱۲۹؛ جوهری، ۱۳۷۶ ش، ج ۳، ۱۱۱۸؛ طریحی، ۱۳۷۵ ش، ج ۴، ص ۲۴۰). راغب در مفردات آورده است: «احباط اصل حبط، یعنی پرخوری حیوان از گیاه خشک و باد کردن شکم او. وی پس از مشخص کردن معنای اصلی، در ادامه می گوید: «حَبَطَ یعنی از بین رفت و تباه شد، همان گونه که خدای تعالی فرمود: «حَبَطْتُ أَعْمَالَهُمْ» (بقره/۲۱) و در نهایت اصطلاحاً، «احباط» یعنی باطل شدن اعمال نیک با گناهان بزرگ و محو شدن پاداش اعمال پیشین با نتایج شوم گناهان پسین، به عبارت دیگر احباط در اصطلاح از میان رفتن ثواب یا استحقاق آن یا دیگر آثار عمل نیک به وسیله گناه و یا گناهان است (عسگری، ۱۴۱۲ ق، ص ۲۱، سبحانی، ۱۴۱۳ ق: ج ۴، ص ۳۶۳). توضیح اینکه، مکلفی که در دوره ای از زمان به انجام اعمال صالح پرداخته و به واسطه آن ها شایسته ثواب و مدح شده است، ممکن است در زمان های بعدی به ارتکاب گناهان پردازد. این گناهان به واسطه تأثیرات منفی خود، موجب می شوند که فرد مستحق عقاب و ذم گردد. به گونه ای که این گناهان قادرند اثر و ارزش آن اعمال صالح را از بین ببرند، به طوری که انگار آن اعمال نیکو هرگز انجام نشده اند و هیچ اثری از آن ها باقی نمی ماند. (مفید، ۱۴۱۳: ۲۲)، (سید مرتضی، ۱۴۰۵ ق: ۲، ۲۶۴)، (طوسی، ۱۳۸۰ ش: الف ۱۵۳، ۲)، (طوسی ۱۴۰۰ ق: ب ۲۲)، (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳ ش: ۲، ۲۴۰)، (بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱ ش: ۵، ۲۹۲)، (شبر، ۱۴۰۷ ق: ۳، ۲۰۴)، (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۱، ۵۵۲ و ۷۲۱)، (بحرانی، ۱۴۰۶ ق: ۱۶۴)، (حلی، ۱۴۱۷ ق: ۳۵۲)، (نجفی، ۱۳۹۸ ش: ۲، ۳۳)، (مصباح یزدی، ۱۳۷۷ ش: ۳، ۱۵۴)، (سبحانی، ۱۳۸۸ ش: ۲، ۱۹۱)، (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ش: ۱۰، ۵۷۰)؛ و از بین رفتن ثواب یا استحقاق آن یا دیگر آثار عمل خیر به وسیله گناه در تعاریف، خودِ عمل، متعلق

احباط قرار گرفته است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ش: ۲، ۱۶۷). (عسگری، ۱۴۱۲ ش: ۱، ۲۱).

۱-۳. نحوه و شرایط تحقق احباط اعمال

یکی از موضوعات مورد اختلاف در میان متکلمان اسلامی، نحوه و شرایط تحقق احباط اعمال است. در این راستا، دو دیدگاه عمده مطرح شده است. گروه اول از متکلمان، به‌ویژه در نظریه امامیه، بر این باورند که اعمال صالح و ایمان تنها زمانی موجب پاداش الهی خواهند شد که فرد در آینده مرتکب کفر یا گناه کبیره نشود؛ به عبارت دیگر، اگر این شرط رعایت نشود، از ابتدا فرد مستحق پاداش نبوده است. در این دیدگاه، خداوند پاداش را به شرایط خاصی مشروط کرده است و چون فرد از این شرایط تخلف کرده، مستحق پاداش نخواهد بود. در این چارچوب، واژه «احباط» به معنای مجازی خود به کار می‌رود، زیرا زمینه و شرایط اولیه برای پاداش وجود داشته اما گناه یا کفر بعدی آن را از بین برده است. طرفداران این نظریه به عنوان «منکرین احباط» شناخته می‌شوند (سید مرتضی، ۱۴۰۵ ق: ۲، ۲۶۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۱، ۵۵۲ و ۷۲۱؛ بحرانی، ۱۴۰۶ ش: ۱۶۴). گروه دوم از متکلمان معتقدند که فرد مؤمن از آغاز و به واسطه ایمان و عمل صالح خود شایسته پاداش الهی است؛ اما اعمال بد، مشابه آتشی هستند که خرمن ایمان و عمل صالح را می‌سوزانند و از میان می‌برند. در این رویکرد، مفهوم احباط به معنای واقعی خود درمی‌آید؛ بدین معنا که یک عمل زشت می‌تواند عمل نیکو را از بین ببرد و در این فرآیند، آنچه از بین می‌رود، ثواب است، نه شرایط یا زمینه‌های پاداش.

این گروه خود به دو دسته تقسیم می‌شود. دسته اول به «احباط کلی» اعتقاد دارند که از جمله نمایندگان آن می‌توان به نظریه معتزله و برخی دیگر اشاره کرد (ابن حزم، ۴: ۵۸-۶۱). دسته دوم که به «احباط جزئی» باور دارند، از جمله نظریه پردازان آن می‌توان به ابوهاشم و دیگران اشاره کرد (قاضی عبدالجبار، ۶۲۸-۶۲۹؛ تفتازانی، ۱۴۰۹ ق: ۵، ۱۴۱ و ۱۴۴). این نظریه در میان متکلمان به «موازنه» معروف است. هر یک از این دیدگاه‌ها به استناد به دلایل عقلی و نقلی خاص خود، دفاع می‌کنند.

۲. قلمرو احباط از منظر اسلام و مسیحیت

در تحلیل مسئله احباط از دیدگاه اسلام و مسیحیت، دو محور اصلی برای بررسی مطرح است که یکی از آن‌ها به نوع گناهانی که موجب حبط اعمال می‌شود، اختصاص دارد؛ و محور دوم این است که آیا اعمال صالح و پاداش‌ها به واسطه اعمال بد از بین می‌روند یا اینکه اصلاً هیچ‌گونه پاداشی وجود نداشته که بخواهد توسط اعمال ناشایست بعدی نابود شود؟ در محور اول سؤال، سؤالی که در مطرح می‌شود این است که احباط آیا اختصاص به شرک، کفر و ارتداد دارد و یا اینکه شامل سایر گناهان نیز می‌شود؟ به عبارت دیگر، آیا کفر، شرک و ارتداد موجب زائل شدن تمامی اعمال صالح می‌شود، یا اینکه تنها گناهان کبیره به طور کلی می‌توانند باعث حبط اعمال صالح گردند؟ در پاسخ به این پرسش، دو دیدگاه اصلی وجود دارد:

۲-۱. احباط در کفر، شرک و ارتداد (دیدگاه اسلامی)

این دیدگاه معتقد است که احباط، صرفاً در موارد کفر، شرک و ارتداد رخ می‌دهد و سایر گناهان صغیره یا کبیره (غیر از موارد مذکور) موجب بطلان اعمال صالح نمی‌شوند. بر اساس این نظریه، اعمال نیک فرد تنها زمانی زایل می‌گردند که او به گناهان بنیادین ایمان‌سوز (مانند کفر، شرک و ارتداد) مبتلا شود. طرفداران این دیدگاه، با استناد به آیات قرآن کریم، از جمله آیه‌ی ۱۰۳ تا ۱۰۶ سوره‌ی کهف، استدلال می‌کنند که منطق قرآنی، احباط را مختص کسانی می‌داند که به آیات الهی کفر ورزیده یا آن‌ها را تمسخر می‌کنند. در این آیات، صراحتاً بیان شده که اعمال چنین افرادی «حبط» و بی‌اثر می‌گردد و در قیامت، ارزشی برای آن‌ها قائل نخواهد شد. لذا، این دیدگاه، احباط را نه یک قانون عام، بلکه پدیده‌ای وابسته به تغییرات ماهوی در مبانی اعتقادی فرد می‌داند. در مورد احباط، مؤمنین از دایره این مفهوم خارج هستند، زیرا آنان به «ما أنزل الله» باور دارند، آن را می‌شناسند و با تسلیم و انقیاد، رفتار خود را در مسیر رضای الهی قرار می‌دهند. به همین دلیل، اعمال آنان به طور جداگانه و عادلانه محاسبه می‌شود. (طوسی، ۱۳۶۲، ش: ۲۶۳ و ۲۶۸) به بیان دیگر، در جهان‌بینی اسلامی، مؤمن به دلیل ایمان و ارتباط قلبی با خداوند، همواره

فرصت بازگشت و بهره‌مندی از لطف الهی را دارد و گناهان او به‌طور کلی موجب زایل شدن پاداش‌های اعمال نیکش نخواهند شد. دلایل عقلی بر چنین مطلبی نیز گواهی می‌دهد. (حلی، ۱۳۸۸ ش: ۵۵۹-۵۶۰)، (حلی، ۱۴۱۳ ق، ۹۴-۹۵) و (شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق: ۳۱)؛ بر اساس آیات قرآن کریم، برخی از اعمال نیک، نقش پوشانندگی و حتی محوکنندگی برای گناهان دارند و گاهی حتی باعث تبدیل اعمال بد به نیکی‌ها می‌شوند. این بیانگر نظامی از رحمت و لطف الهی است که به مؤمنان فرصت جبران و اصلاح می‌دهد. با این حال، مفهوم «تحابط» که به معنای بی‌اثر شدن مطلق اعمال خوب و بد نسبت به یکدیگر است، در منطق قرآنی قابل‌پذیرش نیست. (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۲، ۱۷۰)؛ آیت الله سبحانی نیز در این باره می‌فرماید: احباط به گناهانی مثل شرک و مانند آن اختصاص دارد (سبحانی، ۱۴۲۷: ۶، ۲۷۷).

۲-۲. احباط در کفر، شرک و ارتداد (دیدگاه مسیحی)

بر اساس آموزه‌های مسیحی ارتداد به‌عنوان «انصراف کامل و آگاهانه از ایمان قبلی» و یا «ترک عمدی و کامل ایمان مسیحی توسط یک فرد تعمید یافته» تعریف می‌شود و تأکید دارد که این عمل گناهی مرگبار است که شخص را فوراً از حالت فیض ناشی از مشارکت در آیین‌ها (اسرار) و مشارکت در زندگی فیض‌بخش کلیسا محروم می‌نماید. بدون توبه، رستگاری ابدی (بالاترین پاداش) را به خطر می‌اندازد (Lawlor, 1981, Volume 18, P284; Cunningham, 2009, P171) را در پی دارد. (Catechism of the Catholic Church, 1992, Part 2089; Cunningham, 2009, P134; Rambo, 1993, P: 102) شخصی‌اش او را متقاعد کرده بود که انسان بدون امداد الهی، از دستیابی به هر نتیجه خوبی عاجز است، فیض الهی را نه تنها جهت حمایت از تصمیمات نیک انسان، بلکه برای القای انگیزه‌های نیک جهت کسب آن‌ها نیز لازم و ضروری می‌داند. وی فیض الهی را یگانه عامل تعیین‌کننده اعمال انسان می‌داند. (استید، ۱۳۸۷، صص ۳۵۵-۳۵۶) او در این رابطه می‌گوید: «فیض به رایگان داده می‌شود، اما اراده‌ی منحرف آن را به طرز شرورانه‌ای رد

می‌کند. گناه کبیره - مانند ارتداد - روح را از فیض تقدیس‌کننده‌ای که به تنهایی شایسته‌ی پاداش ابدی است، جدا می‌کند. بدون فیض، انسان نمی‌تواند به جایزه‌ی رستگاری دست یابد» (Augustine, 1991, 6:15). آگوستین در جای دیگر کسی که به اعمال بدون فیض تکیه می‌کند و به قدرت خود افتخار می‌کند را مانند کسی تشبیه کرده که بر زمین لغزنده‌ای ایستاده است. چنین گمانی خطر از دست دادن فیض الهی و در نتیجه، از دست دادن پاداش حیات ابدی را که فقط به کسانی که در لطف خدا پایدارند وعده داده شده است، به همراه دارد (Augustine, 1991, 10:31)، همچنین در آموزه‌های پروتستان ارتداد یا گناه مستمر، نشانه‌ای از هرگز تعلق نداشتن واقعی به مسیح است؛ در نتیجه چنین شخصی هرگز واجد پاداش رستگاری نبوده است (Grudem, 1994, Part36, P798-801) و هشدار می‌دهد کسانی که آگاهانه به گناه ادامه می‌دهند، فیض حفاظت‌کننده خدا را رد کرده و خود را در معرض داوری ابدی قرار می‌دهند (Grudem, 1994, Part36, P 808). لوتر تأکید می‌کند که فیض غیر مقاومت‌پذیر (irresistible grace) تنها راه نجات است، اما ارتداد نشان‌دهنده نپذیرفتن واقعی فیض از سوی انسان است که نتیجه آن باقی ماندن در وضعیت گناه و دوری از پاداش الهی است (J.I. Packer, 1957, Part 5, P217-220). از طرفی در الهیات کاتولیک، ایمان و اعمال نیک هر دو برای نجات ضروری‌اند. گناهان سنگین (گناهان مُهلک یا Mortal Sins) می‌توانند رابطه انسان با خدا را قطع کنند و منجر به «سقوط از فیض» (falling from grace) شوند و نجات را به خطر بیندازند، مگر با توبه عمیق (Rambo, 1993, P: 165). در این دیدگاه، گناهان بزرگ تا حدودی شبیه به مفهوم «احباط» عمل می‌کنند، زیرا تداوم آن‌ها بدون توبه، موجب دوری از فیض الهی می‌شود.

در یک مقایسه میان دیدگاه‌های مختلف مسیحی و اسلامی در خصوص گناهان بزرگ مانند کفر، شرک و ارتداد به نتایج کلی زیر به دست می‌آید:

• استمرار ایمان تا لحظه مرگ برای استحقاق پاداش و تحقق ثواب، ضرورت دارد؛ بنابراین افرادی که دچار ارتداد یا شرک می‌شوند، اساساً هیچ‌گونه پاداشی نخواهند داشت و در این صورت، مفهوم احباط برای آنان مصداق نمی‌یابد.	دیدگاه کلی اسلام (امامیه)
• گناهی مرگبار است. • شخص را فوراً از حالت فیض محروم می‌نماید	دیدگاه کلی مسیحیت
• روح را از فیض جدا می‌کند. • بدون فیض، انسان نمی‌تواند به جایزه‌ی رستگاری دست یابد. • ایمان و اعمال نیک هر دو برای نجات ضروری‌اند. • سقوط از فیض موجب به خطر افتادن نجات می‌گردد.	دیدگاه کلیسای کاتولیک
• ارتداد یا گناه مستمر، نشانه‌ای از هرگز تعلق نداشتن واقعی به مسیح است. • چنین شخصی هرگز واجد پاداش رستگاری نبوده است.	دیدگاه کلیسای پروتستان

۳. احباط در گناهان کبیره (دیدگاه اسلامی)

یکی از سؤالات مهم در بررسی تأثیر اعمال بد و ناشایست بر اعمال صالح و پاداش‌های مرتبط با آن، این است که آیا اعمال صالح و پاداش‌ها به واسطه اعمال بد از بین می‌روند یا اینکه اصلاً هیچ‌گونه پاداشی وجود نداشته که بخواهد توسط اعمال ناشایست بعدی نابود شود؟ در این زمینه، دو دیدگاه اصلی وجود دارد:

۳-۱. نظریه موافات و منکران کلی و جزئی احباط اعمال

این بخش به تبیین دو دیدگاه اصلی در خصوص پدیده‌ی احباط می‌پردازد:

الف) نظریه موافات: این دیدگاه بر این باور است که استحقاق پاداش اعمال صالح از ابتدا مشروط است؛ به این معنا که پاداش دهی به تحقق و استمرار شرایط خاصی وابسته است. بر مبنای این نظریه، در صورت ارتکاب گناهان کبیره‌ای نظیر کفر یا ارتداد، اعمال صالح پیشین ارزش خود را ازدست داده و پاداش‌های مترتب بر آن‌ها ساقط می‌شود. این فرض بر این مبنا استوار است که پاداش‌ها از ابتدا مشروط به عدم وقوع گناهان هستند و با ارتکاب آن‌ها، زمینه‌ی ثواب‌دهی به‌طور کامل زایل می‌گردد. ازجمله قائلین به نظریه‌ی موافات می‌توان به برخی از خوارج، گروهی از مرجئه، هشامیه از معتزله و شماری از متکلمان امامیه نظیر خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی اشاره کرد (حلی، ۱۴۱۷ ق: ۵۶۱؛ حلی، بی‌تا: ۷۹؛ شهرستانی، ۱۹۹۸ م: ۷۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ ق: ۳۰۳).

ب) منکران شرطیت موافات: در مقابل نظریه‌ی موافات، گروه دیگری قرار دارند که شرطیت موافات برای استحقاق ثواب را نمی‌پذیرند. این دیدگاه معتقد است که پاداش اعمال صالح مشروط به عدم وقوع گناهان کبیره در آینده نیست. از میان متکلمان امامیه، افرادی نظیر بنونوبخت، سید مرتضی و شیخ طوسی (سید مرتضی، ۱۴۱۱ ق: ۵۲۲؛ طوسی، ۱۳۶۲ ش: ۲۸؛ نعمان بغدادی، ۱۴۱۳ ق: ۴، ۸۳) و از میان اهل سنت، عمده‌ی اهل اعتزال و ابن حزم اندلسی (ابن حزم، ۴: ۵۸-۶۱) در این دسته قرار می‌گیرند.

نقد نظریه

نقد اصلی وارده بر نظریه موافات این است که استحقاق پاداش یا عقاب به محض انجام عمل صالح یا فاسد شکل می‌گیرد، اما این استحقاق دائمی نبوده و می‌تواند دستخوش تغییرات گردد؛ به عبارت دیگر، انسان با انجام عمل صالح مستحق پاداش می‌شود، اما این استحقاق وابسته به شرایطی است که احتمال تغییر آن در طول زمان وجود دارد.

محقق طوسی در این زمینه تصریح می‌کند که ثواب و پاداش اعمال صالح مشروط به باقی ماندن ایمان تا پایان عمر است. به این معنا که پاداش تنها به فردی تعلق می‌گیرد که علاوه بر انجام اعمال صالح، ایمان خود را نیز حفظ کند. در صورتی که شخصی در ادامه ایمان خود را از دست دهد - نظیر مرتدین یا گناهکارانی که به کفر می‌گرایند - ثواب و پاداش اولیه‌ای که به دلیل اعمال صالح به او تعلق گرفته بود، منتفی می‌شود. در این دیدگاه، برای افرادی که ایمان را از دست می‌دهند، پاداشی که به عنوان نتیجه‌ی اعمال صالح اولیه باید به آن‌ها تعلق می‌گرفت، اساساً تحقق نیافته است؛ بنابراین، مفهوم احباط در این زمینه معنای خاصی نمی‌یابد، زیرا این افراد هیچ‌گاه به‌طور کامل مستحق پاداش نبوده‌اند. این تحلیل هم با اصل عدل الهی هم‌خوانی دارد و هم با آیات قرآن کریم که بر رؤیت اعمال تأکید دارند، منافاتی ندارد؛ زیرا پاداش یا عقاب بر اساس اعمالی داده می‌شود که با ایمان ثابت شده‌اند.

علامه حلی در «کشف المراد» برای تبیین مراد محقق طوسی به دو آیه استناد می‌کند: آیه ۶۵ سوره زمر: «لَنْ أَشْرَكَتَ لِيَحْبِطَنَّ عَمَلُكَ» که دلالت بر بطلان ثواب و پاداش اعمال در صورت وقوع شرک دارد و آیه ۲۱۷ سوره بقره «وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» که تأیید می‌کند ارتداد و اعمال بدون ایمان یا در صورت شرک، باطل و بی‌اثر می‌گردند. همچنین، ایشان تصریح می‌کند اگر گناهکار توبه کند و به ایمان بازگردد، مستحق عقوبت معصیت نخواهد بود (حلی، الف ۱۴۱۷ ق: ۵۵۹-۵۶۰؛ حلی ب، ۱۳۸۸ ش: ۵۴۹-۵۵۰). از این رو، معنای احباط از دیدگاه محقق طوسی و علامه حلی، در وهله‌ی نخست، این است که ثواب مشروط به حفظ ایمان است و با از بین رفتن شرط، ثواب نیز زایل می‌شود؛ نه اینکه ایشان منکر اصل احباط باشند. ملاصدرا نیز اظهار می‌دارد که علت اصلی این موضوع در آن است که توحید و شرک، دو مفهوم متضاد بوده و نمی‌توانند در یک واقعیت واحد جمع شوند. از این رو، در قیامت برای کسانی که مرتکب شرک شده‌اند، هیچ‌گونه حسابرسی یا سنجشی انجام نخواهد شد، زیرا تمامی اعمال آنان به دلیل کفر و شرک بی‌اثر و بی‌ارزش می‌شود (صدرالمتألهین، ۱۳۸۲ ق: ۹، ۳۱۰).

۳-۲. نظریه دوم: موافقان احباط کلی و جزئی اعمال

در مقابل گروه اول که به منکران کلی و جزئی احباط معروف هستند و به این باورند که آثار اعمال چه خوب و چه بد، همواره محفوظ می ماند و هر عمل تأثیر خاص خود را خواهد داشت، نظریه ای دیگر وجود دارد که توسط موافقان کلی و جزئی احباط اعمال مطرح شده است. این گروه معتقدند که مؤمنان به ازای ایمان و اعمال صالح خود از همان آغاز، مستحق پاداش می شوند و این پاداش به طور قطعی در صحیفه اعمالشان ثبت می شود. باین حال، اعمال نادرست مانند کفر و گناه می توانند به گونه ای اثرگذار باشند که ثواب های پیشین را همچون آتشی که خرمن را می سوزاند، از بین ببرند. در این صورت، احباط به معنای واقعی آن رخ می دهد، به این معنا که اثر و پاداش یک عمل توسط عمل دیگری خنثی می شود و چیزی که از بین می رود تنها ثواب عمل صالح است، نه خود عمل و زمینه آن.

با توجه به دیدگاه های علمای امامیه، روشن می شود که برای استحقاق پاداش و تحقق ثواب، استمرار ایمان تا لحظه مرگ ضرورت دارد؛ بنابراین، افرادی که دچار ارتداد یا شرک می شوند، اساساً هیچ گونه پاداشی نخواهند داشت و در این صورت، مفهوم احباط برای آنان مصداق نمی یابد.

قائلین این نظریه خود به دو گروه قائلین به احباط کلی (که این نیز خود به سه گروه و طائفه تقسیم می شوند) و قائلین به احباط جزئی تقسیم می شوند که از موضوع بحث این نوشتار خارج است.

۴. احباط در گناهان کبیره (دیدگاه مسیحی)

بر اساس آموزه های اصلاحات دینی در مسیحیت (به ویژه از دیدگاه مارتین لوتر)، نجات تنها از راه ایمان (Sola Fide) است، نه اعمال نیک. اعمال نیک نتیجه ایمان هستند، نه شرط نجات؛ بنابراین مطابق دیدگاه پروتستان، گناهان نمی توانند اعمال نیک را «ابطال» کنند، زیرا نجات وابسته به فیض الهی و ایمان به مسیح است (افسیان ۲: ۸-۹). نکته مهم اینکه حتی اگر مسیحی مرتکب گناه شود، بازهم نجات او وابسته به توبه

و فیض خداست، نه ابطال کامل اعمال گذشته. طبق آموزه ثبات قدیسان (Perseverance of the Saints) در کالوینیسیم برگزیدگان خدا هرگز نجات خود را از دست نمی‌دهند. حتی اگر مرتکب گناه شوند، روح القدس در نهایت آنان را به توبه و ترمیم رابطه با خدا هدایت می‌کند (یوحنا ۱۰: ۲۸-۲۹). این دیدگاه به نوعی مانع «احباط ابدی» می‌شود. البته مطابق آیاتی در عهد جدید، هشدارها و تشویق به استقامت وجود دارد؛ مانند عبرانیان ۱۰: ۲۶-۲۷ درباره خطرات اصرار آگاهانه بر گناه هشدار می‌دهند، اما در عین حال، ایمان‌داران به استقامت در ایمان تشویق می‌شوند (فیلیپیان ۲: ۱۲-۱۳).

از دیدگاه کلیسای کاتولیک در صورت انجام گناهان بزرگ، شخص از فرایند کلی نجات ساقط نمی‌شود و مواردی برای ترمیم این وضعیت وجود دارد که در ذیل اشاره می‌شود:

۴-۱. گناه و توبه

توبه (Repentance) در مسیحیت یک رویداد واحد نیست، بلکه سبک زندگی است که شامل اعتراف به گناهان، ترک آن‌ها و تکیه بر فیض خدا می‌شود. این فرآیند مانع از آن می‌شود که گناهان، وضعیت نجات را به کلی نابود کنند. در تمامی شاخه‌های مسیحیت، توبه نقشی محوری در بازگرداندن رابطه با خدا دارد. مسیحیت بر امکان بازگشت به خدا از طریق توبه تأکید می‌کند (اول یوحنا ۱: ۹). پطرس پس از انکار مسیح، با توبه به جایگاه خود بازگشت (متی ۲۶: ۷۵).

۴-۲. فیض غیرمشروط

در مسیحیت، نجات هدیه‌ای غیرمشروط از سوی خداست (افسیان ۲: ۸-۹) و وابسته به شایستگی انسان نیست. حتی اگر فرد مرتکب گناه شود، فیض خدا از طریق توبه و ایمان به مسیح، امکان بازگشت را فراهم می‌کند (اول یوحنا ۱: ۹) و یا در داستان پسر گمشده (لوقا ۱۵: ۱۱-۳۲) توبه، رابطه با خدا را بازمی‌گرداند، حتی پس از گناهان بزرگ.

۳-۴. کفّاره گری مسیح و پوشش گناهان

آموزه کفّاره گری (Atonement) تأکید می‌کند که مسیح با مرگ خود، جریمه گناهان بشریت را پرداخت. (رومیان ۵: ۸) بنابراین، ایمان‌داران نه بر اساس اعمال خود، بلکه بر اساس لطف مسیح (Righteousness of Christ) نزد خدا عادل شمرده می‌شوند. این امر مانع از آن می‌شود که گناهان، ارزش نجات را از بین ببرند؛ به عبارت دیگر، گناهان مؤمن، زیر «پوشش خون مسیح» قرار می‌گیرد (رومیان ۸: ۱)

۴-۴. آیین‌ها و پرورش روحانی

در کلیساهای سنتی مانند کلیسای کاتولیک و ارتدوکس، آیین اعتراف به کشیش و دریافت بخشش، به عنوان راهی برای بازسازی رابطه با خدا پس از گناهان سنگین عمل می‌کند. این آیین‌ها به طور منظم، مؤمنان را از خطر انباشت گناهان و دوری از فیض خدا دور می‌سازند.

۵-۴. تأکید بر محبت و بخشش

مسیحیت، محبت، شادی، صلح و... را میوه‌های روح می‌داند و بر رشد آن‌ها تأکید دارد (غلاطیان ۵: ۲۲-۲۳). این فضایل به تدریج جایگزین تمایلات گناه‌آلود می‌شوند و از سقوط مکرر جلوگیری می‌کنند. عیسی مسیح، محبت به خدا و دیگران را «خلاصه تمام شریعت» می‌داند (متی ۲۲: ۳۴-۴۰). حتی اگر اعمال نیک انسان ناقص باشد، محبت به یکدیگر، نقص‌ها را می‌پوشاند (اول پطرس ۴: ۸)؛ همچنین مسیحیان به الگوگیری از عفو و بخشش خدا تشویق می‌شوند. این روحیه بخشش، هم در رابطه با دیگران و هم در پذیرش بخشش الهی، مانع از یأس ناشی از گناه می‌شود (کولسیان ۳: ۱۳).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

آنچه از تبیین مسئله احباط در دیدگاه اسلامی برداشت می‌شود، در چند محور کلیدی

قابل صورت‌بندی است:

۱. مفهوم احباط: احباط در دیدگاه اسلامی به معنای زوال استحقاق ثواب و پاداش اعمال صالح به واسطه‌ی ارتکاب گناهان کبیره است (نصیرالدین طوسی، ۱۴۰۷ ق، ص ۳۰۳؛ حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۵۶۱). این امر به معنای از بین رفتن فیزیکی «حسنه» نیست، بلکه به سلب یا عدم تحقق استحقاق پاداش آن به دلیل اعمال ناشایست متعاقب اشاره دارد. به بیان دیگر، ارزش عمل صالح مشروط به بقای ایمان و عدم ارتکاب گناهان خاص است که با از بین رفتن شرط، مشروط نیز منتفی می‌گردد (علامه طباطبایی، ۱۳۷۴ ش، ج ۲، ص ۱۶۰). در مسیحیت، مفهوم «احباط» به شکل اسلامی آن وجود ندارد. با این حال، دیدگاه‌های مشابهی در خصوص تأثیر گناهان بزرگ بر رستگاری فرد وجود دارد.

۲. جایگاه گناه کبیره در دایره ایمان: از دیدگاه اسلامی، ارتکاب گناه کبیره، مادامی که ایمان شخص محفوظ باشد و گناه ناشی از انکار اصول اعتقادی یا سرپیچی از فرامین قطعی الهی نباشد، فرد را از دایره ایمان خارج نمی‌سازد. آیه شریفه «وَأَخْرُوهَ أَتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخِرَ سَيِّئًا» (توبه: ۱۰۲) به صراحت بر وجود امید به آمرزش الهی برای چنین افرادی دلالت دارد. قرآن کریم و روایات متعدد، تأکید دارند که هر مؤمنی در نهایت نتیجه اعمال نیک و بد خود را مشاهده خواهد کرد (زرکشی، ۱۳۷۶ ق، ج ۴، ص ۲۲۲). در این راستا، احباط می‌تواند به گونه‌ای تبیین شود که فرد گناهکار ابتدا عواقب گناهان خود را تجربه کرده و پس از آن، پاداش اعمال صالحش را دریافت نماید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ش، ج ۸، ص ۱۰۰).

از سوی دیگر در دیدگاه مسیحیت کاتولیک، گناهان کبیره (مانند کفر و ارتداد)، «گناهان فانی» نامیده می‌شود. این گناهان، رابطه انسان با خدا را قطع می‌کنند، فرد را از «فیض تقدیس‌کننده» محروم می‌سازند و نجات ابدی او را به خطر می‌اندازند (Catechism of the Catholic Church, 1993, 1855-1861). این گناهان تا زمانی

که با «توبه عمیق» و «اعتراف به گناه» از طریق آیین توبه (Sacrament of Penance) پاک نشوند، رستگاری فرد را تهدید می کنند. همچنین در الهیات پروتستان، به ویژه در سنت های کالوینیستی، کسانی که واقعاً مؤمن هستند (که اغلب با مفهوم «استقامت مقدسین» - Perseverance of the Saints - گره خورده است)، هرگز رستگاری خود را از دست نمی دهند؛ بنابراین، اگر کسی مرتکب گناهای مانند کفر یا ارتداد شود و بر آن باقی بماند، این به عنوان نشانه ای تلقی می شود که آن شخص هرگز به طور حقیقی به مسیح تعلق نداشته و در نتیجه هرگز واجد پاداش رستگاری نبوده است (Grudem, 1994, pp. 696-701). در این دیدگاه، رستگاری بر اساس فیض الهی و ایمان استوار است، نه بر اساس مجموع اعمال نیک فرد.

۳. پذیرش اصل احباط و ابهام در جزئیات: در دیدگاه اسلامی با استناد به آیات و اخبار فراوان پیرامون احباط و تکفیر، اصل احباط در اعمال مورد پذیرش قرار می گیرد. با این حال، مسئله تعمیم این مفهوم به تمامی حسنات و سیئات و جزئیات دقیق آن، همچنان محل بحث و بررسی است. عقل بشری در درک تمامی جزئیات و ظرایف نتایج احباط محدودیت دارد و ممکن است حکمت الهی در عدم آشکارسازی کامل این جزئیات نهفته باشد (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ج ۱، ص ۵۷۰). در چنین شرایطی، انسان ها در حالت «بیم و امید» باقی می مانند که از منظر آموزه های دینی، مطلوب ترین وضعیت روحی برای سالکان است (امام خمینی، ۱۳۷۴ ش، ص ۵۴). از طرفی در دیدگاه مسیحی، سقوط از فیض امری مسلم در نظر گرفته شده است؛ با این حال پیرامون نحوه سقوط از فیض تفاوت هایی در دیدگاه کاتولیکی و پروتستان مشاهده می شود.

۴. استقلال اعمال و موارد استثنای احباط: از نگاه اسلامی بر اساس آیات متعدد قرآن کریم، هر گناه یا عمل بد به طور مستقیم باعث از بین رفتن تمامی اثرات اعمال خوب نمی شود. هر عمل، حساب خاص خود را دارد و گناه لزوماً به نابودی کامل عمل نیک نمی انجامد. طاعت و گناه از یکدیگر مستقل اند؛ زیرا مطابق عقل و نقل، تمامی اعمال محفوظ هستند و خداوند متعال آن ها را به طور جداگانه محاسبه می کند:

«فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» (زلزال: ۷-۸). هر عمل به عنوان حقیقتی ثابت باقی می ماند و تنها از طریق توبه و بازگشت به درگاه الهی است که گناهان پاک می شوند؛ لذا انسان نباید از رحمت و اسعه الهی ناامید گردد. باین حال، استثنائاتی مانند شرک، کفر و ارتداد وجود دارند که طبق نصوص صریح دینی، باعث احباط کامل اعمال می گردند، مشروط بر آنکه فرد تا زمان مرگ بر آن حالت باقی بماند (فخر رازی، ۱۴۲۱ ق، ج ۳، ص ۴۰۷). این مسئله بدین دلیل است که اولاً، عقلای عالم در پاداش و مجازات، اعمال نیک را به طور مستقل پاداش می دهند و اعمال زشت را به طور جداگانه مجازات می کنند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۱۸۸). به همین ترتیب، روش خداوند در اثرگذاری اعمال نیز بر اساس همین منطق است، به طوری که هر عمل نیک یا بد به طور جداگانه مورد محاسبه قرار می گیرد و اثرات آن به طور مستقل اعمال می شود. آیات ذیل از جمله: بقره: ۱۴۳ و ۲۸۱؛ آل عمران: ۲۵ و ۳؛ نساء: ۴۰ و ۱۲۴؛ انعام: ۱۶۰؛ توبه: ۱۰۲؛ هود: ۱۱۱؛ نحل: ۳۰۹؛ کهف: ۳۰ و ۴۹؛ طه: ۱۵؛ انبیاء: ۹۴؛ نمل: ۸۹؛ زمر: ۱۰؛ غافر: ۱۷؛ شوری: ۲۳؛ جاثیه: ۲۲؛ احقاف: ۱۶؛ نجم: ۳۹-۴۱؛ مدثر: ۳۸؛ زلزله: ۶-۸ بر همین امر دلالت می کنند. از طرفی در نظرگاه مسیحیت گناهان دیگر (که در کاتولیک «گناهان خفیف» Venial - Sins نامیده می شوند)، حتی اگر مسیحی مرتکب آن‌ها شود، نجات او وابسته به توبه و فیض خداست، نه ابطال کامل اعمال گذشته.

این نکته را باید یادآور شد که آزادی اراده، شرط ضروری برای ارتکاب گناه است؛ یعنی گناهی وجود ندارد که ارادی نباشد. از سوی دیگر، ارتکاب گناه، شرط کافی برای بودن در وضعیت گناه آلود است. باین حال، الهیات مسیحی نمی پذیرد که ارتکاب گناه، شرط ضروری برای بودن در وضعیت گناه آلود باشد؛ یعنی می توان در وضعیت گناه آلود بود، بدون اینکه مرتکب گناهی شد؛ زیرا آدم و حوا به واسطه ارتکاب گناه اولیه در وضعیت گناه آلود قرار گرفته اند؛ اما اعقاب آن‌ها، بدون اینکه شخصاً مرتکب گناه شوند، در وضعیت گناه آلود آن‌ها شریک گشته اند (Resnick, 1991, P18). هیچ یک از شاخه های اصلی مسیحیت قائل به ابطال اعمال

گذشته (به معنای اسلامی آن) نیستند. در این دیدگاه، شخص مسیحی به واسطه گناهان، هرگز نجات خود را از دست نمی دهند، بلکه روح القدس در نهایت او را به توبه و ترمیم رابطه با خدا هدایت می کند (Erickson, 1985, p. 950). کلیسای کاتولیک راه هایی مانند آیین توبه (اعتراف)، شرکت در عشاء ربانی، اعمال نیکو و نیایش را برای ترمیم رابطه با خدا پس از گناهان فراهم کرده است (Catechism of the Catholic Church, 1993, 1422-1498).

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Davuod khoshbavar

<https://orcid.org/0000-0001-5557-697X>

Mohammad Hossein

<https://orcid.org/0000-0002-2946-5990>

Tavakolian

Hamid Esfandiari

<https://orcid.org/0000-0002-5831-0090>

Hosein Ziaei

<https://orcid.org/0009-0002-5430-5400>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

قرآن کریم

کتاب مقدس، ترجمه قدیم

استید، کریستوفر (۱۳۸۷)، فلسفه در مسیحیت باستان، ترجمه عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، قم:

مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، چاپ دوم.

اصفهانی، راغب. (۱۴۱۶). مفردات الفاظ القرآن، چ اول. بیروت، انتشارات الدار الشامیه.

اندلسی، ابی محمد علی بن احمد (ابن حزم)، (۱۴۲۰). الفصل فی الملل و الالهواء و النحل، چ دوم.

بیروت، انتشارات دارالکتب العلمیه.

بانوی اصفهانی، سیده نصرت امین، (۱۳۶۱)، مخزن العرفان در تفسیر قرآن. تهران: انتشارات نهضت

زنان مسلمان.

بحرانی، میثم بن علی بن میثم، (۱۴۰۶)، قواعد المرام فی علم الکلام، چ دوم. قم: انتشارات مرعشی

نجفی.

تفتازانی، مسعود بن عمر بن عبدالله. (۱۴۰۹)، شرح المقاصد، چ اول. قم: انتشارات الشریف الرضی.

جعفر طیارى دهقانى، مصطفى. (۱۳۸۰). عمل در ترازوی حق (احباط، تکفیر، موازنه)، قم: دفتر

انتشارات اسلامی

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۹)، تفسیر تسنیم. تحقیق سعید بند علی. چ سوم. قم: انتشارات اسراء.

جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۹۹). الصحاح تاج اللغة وصحاح العربیه، چ اول. قاهره: انتشارات

دارالعلم للملایین

جوینی، ابی المعالی عبدالملک (امام الحرمین). (۱۴۱۶). الارشاد، چ سوم. بیروت: انتشارات الکتب

الثقافیه.

حسینی، وحیده (۱۳۹۵)، چیستی احباط و تکفیر و نسبت انها با عدل الهی (پایان نامه ارشد)

دانشگاه: تبریز دانشکده: الهیات و علوم اسلامی

حلی، ابی منصور حسن بن یوسف. (ب ۱۳۸۸). انوار الملکوت فی شرح الیاقوت، چاپ دوم. قم:

انتشارات رضی.

----- (د ۱۳۷۰). باب حادی عشر. شرح فاضل مقداد، چاپ اول، تهران:

انتشارات امیر کبیر.

----- (ج ۱۴۱۳). کشف الفوائد فی شرح قواعد العقائد، چاپ اول، بیروت: انتشارات دارالصفوه.

----- (الف ۱۴۱۷). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، چاپ هفتم، قم: موسسه نشر اسلامی.

----- (بی تا). نهج المسترشدين فی اصول الدین، قم: انتشارات مجمع الذخائر الاسلامیه.

خوش باور، داود و ضیایی، حسین. (۱۴۰۴). قلمرو احباط با نگاه نقادانه از منظر امامیه و اهل سنت. پژوهشنامه کلام. doi: 10.22034/pke.2025.21130.1983

رستگار مقدم گوهری، هادی، (۱۳۸۱)، مفهوم‌شناسی احباط از منظر قرآن. پژوهش‌های قرآنی، ۲۹ و ۳۰، ویژه‌نامه علامه طبرسی.

سبحانی، جعفر، (۱۴۲۷). بحوث فی الملل و النحل. چاپ اول. قم: موسسه امام صادق (ع).

----- (۱۴۱۳)، الإلهیات علی هدی الکتاب و السنه و العقل، قم: مؤسسه الإمام الصادق (ع)

----- (۱۳۸۸). منشور عقائد امامیه. چاپ چهارم. قم: موسسه امام صادق (ع).

سلیمانی بهبهانی عبدالرحیم (۱۴۰۲)، ارزیابی نظریه‌های احباط و تکفیر با سنجه احادیث اهل بیت، فصلنامه علمی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء

سید مرتضی، موسوی بغدادی، علی بن حسین. (۱۴۱۱). الذخیره فی علم الکلام، قم: انتشارات جامعه مدرسین.

----- (۱۴۰۵). رسائل الشریف المرتضی، قم: انتشارات دارالقرآن الکریم.

شبر، سید عبدالله. (۱۴۰۷). الجوهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین. چاپ اول. کویت: انتشارات مکتبه الألفین.

شجاعی، احمد. (۱۳۸۶). احباط و تکفیر. نشریه کلام اسلامی، ش ۶۴.

شکوری، ابوالفضل. (۱۳۶۷). قاعده حبط. نشریه یاد، ش ۱۱.

شریف لاهیجی، محمد بن علی. (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی، چاپ اول، تهران: انتشارات دفتر نشر داد.

صدرالمতالہین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۲). الشواهد الربوبیہ، چاپ اول، قم: انتشارات مطبوعات دینی.

شهرستانی، ابی الفتح محمد بن عبد‌الکریم. (۱۹۹۸). *الملل والنحل*، چاپ‌اول، بیروت: انتشارات دار

طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: انتشارات جامعه مدرسین قم.

----- (۱۳۷۴). *نهایه الحکمه*، قم: انتشارات جامعه مدرسین قم.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷). *تفسیر جوامع الجامع*، چاپ‌اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

----- (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ‌سوم، تهران: انتشارات ناصر

خسرو.

طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳). *الاحتجاج علی أهل اللجاج*، مشهد: انتشارات نشر مرتضی.

طبری آملی، کبیر، محمد بن جریر بن رستم. (۱۴۱۵). *المستدرشد فی إمامه علی بن ابیطالب (ع)*، قم:

انتشارات کوشانپور.

طبری آملی، کبیر، محمد بن جریر بن رستم. (۱۴۱۲). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ‌اول،

بیروت: انتشارات دار المعرفه.

طوسی، ابوجعفر محمد. (۱۴۰۰). *الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد*. تهران: انتشارات جامع

چهلستون.

----- (۱۳۸۰). *فصول العقائد*، چاپ‌دوم، بغداد: انتشارات مطبعه المعارف.

----- (۱۳۵۰). *الذکری الالقیه*. مشهد: انتشارات دانشگاه الاهیات و معارف اسلامی

----- (۱۴۰۷). *التبیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: انتشارات داراحیاء التراث العربی.

----- (۱۳۶۲). *تمهید الاصول*، چاپ‌اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

طوسی، محمد بن محمد خواجه نصیر الدین. (۱۴۰۷). *تجرید الاعتقاد*، چاپ‌اول، انتشارات الاعلام

الاسلامی.

عسگری، ابوهلال. (۱۴۱۲). *معجم الفروق اللغویه*، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

طریحی، فخرالدین. (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*، چاپ سوم، تهران: انتشارات مرتضوی.

فخر الدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. (۱۳۴۲). *البراهین درعلم کلام*، تهران: انتشارات

دانشگاه تهران.

قنبری، مدینه، کاوندی، سحر، اوجاقلو، ابوالقاسم. (۱۴۰۱). *احباط و تکفیر و رابطه آن با عدل الهی*.

کلام پژوهی، ۱(۱)، ۲۹-۵۲.

کوچک یزدی، محمدجواد، نبی‌اللهی، نجف آبادی، علی (۱۴۰۰). *بررسی تطبیقی مسئله حبط بین*

- المیزان و التحرير و التنوير. مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، س ۹، ش ۱۶.
- لاهیجی، عبد الرزاق (۱۳۶۲). سرمایه ایمان در اصول اعتقادات، تهران: انتشارات الزهراء.
- مجلسی، محمد باقر (بی تا). بحارالانوار، ترجمه ج ۶۷ و ۶۸. ترجمه: سید ابو الحسن موسوی همدانی. چ ۱. تهران: انتشارات کتابخانه مسجد ولی عصر.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۶۵). آموزش فلسفه. چ ۱. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- (۱۳۷۷). آموزش عقائد. چ ۱۶. قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مطیع، مهدی، اسعدی، سوده (۱۳۹۰). معنانشناسی مفهوم حبط در قرآن کریم. مطالعات قرآن و حدیث، ۲ (۸).
- معماری، داود؛ اسداللهی، اعظم (۱۳۹۹)، شبکه معنایی احباط در قرآن کریم، تفسیر پژوهی پاییز و زمستان
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مفید، نعمان بغدادی، ابو عبدالله محمد شیخ مفید (۱۴۱۳). اوائل المقالات فی المذاهب والمختارات، تهران: موسسه مطالعات اسلامی.
- (۱۴۱۳ ب). مصنفات شیخ مفید. چ ۱. انتشارات الموترالعالمی
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۷۴)، چهل حدیث، تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی.
- نجفی خمینی، محمد جواد (۱۳۹۸). تفسیر آسان. چ ۱. تهران: انتشارات اسلامی.
- یزدی، اقدس و عباسی آغوی، زینب (۱۳۹۵)، احباط و تکفیر عمل از دیدگاه فخرالدین رازی و آیت الله جوادی آملی، (پایان نامه ارشد) دانشگاه قم - دانشکده الهیات و معارف اسلامی

References

- The Holy Qur'an.
- The Holy Bible (Old Persian Translation).
- Stead, C. (2008 AD). *Philosophy in Early Christianity*. (A. S. Ardestani, Trans.). Qom: Center for Studies and Research of Religions and Denominations.
- Rāghib Iṣfahānī. (1996 AD). *Mufradāt alfāz al-Qur'an*. (1st ed.). Beirut: Al-Dar Al-Shamiyyah.
- Ibn Ḥazm, A. M. A. (2000 AD). *Al-Faṣl fī al-mīlāl wa al-ahwā' wa al-nihāl* (2nd ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Amīn, N. (1982 AD). *Makhzan al-'Irfan fī Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Nahzat-e Zanan-e Mosalman.

- Bahrānī, M. b. A. (1986 AD). *Qawā'id al-Marām fī 'Ilm al-Kalam*. (2nd ed.). Qom: Marashi Najafi Press.
- Taftāzānī, M. (1989 AD). *Sharḥ al-Maqāṣid*. (1st ed.). Qom: Al-Sharif al-Razi Press.
- Tiyari Dehaqani, M. (2001 AD). *Deeds on the Scale of Truth*. Qom: Islamic Publications Office.
- Javadi Amoli, A. (2010 AD). *Tafsir Tasnim*. (S. Band Ali, Ed). 3rd Ed. Qom: Isra Publications.
- Jawhārī, I. (1979 AD). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughā wa Ṣiḥāḥ al-'Arabīyyah*. (1st ed.). Cairo: Dar al-'Ilm li-l-Malaayin.
- Juwaynī, A. M. (1996 AD). *Al-Irshād*. 3rd Ed. Beirut: Al-Kutub al-Thaqafiyyah.
- Hosseini, V. (2016 AD). "The Nature of Iḥbat and Takfir and Their Relation to Divine Justice." Master's thesis. University of Tabriz.
- Ḥillī, H. b. Y. (2009 AD). *Anwār al-Malakūt fī Sharḥ al-Yāqūt*. (2nd ed.). Qom: Razi Publications.
- Ḥillī, H. b. Y. (1991 AD). *Bāb Hādī 'Ashar*. (F. Muqaddad, Ed). 1st ed.). Tehran: Amir Kabir Press.
- Ḥillī, H. b. Y. (1992 AD). *Kashf al-Fawā'id fī Sharḥ Qawā'id al-'Aqā'id*. (1st ed.). Beirut: Dar al-Safwa.
- Ḥillī, H. b. Y. (1996 AD). *Kashf al-Murād fī sharḥ Tajrīd al-I'tiqād*. (7th ed.). Qom: Islamic Publishing Institute.
- Ḥillī, H. b. Y. (n.d.). *Nahj al-Mustarshidīn fī Uṣūl al-Dīn*. Qom: Majma' al-Dhakhā'ir al-Islamiyyah.
- Khoshbavar, D; Ziaei, H. (2025 AD). "The Scope of Iḥbāt from the Perspective of Shi'a and Sunni Theologians." *Kalam Research Paper*. <https://doi.org/10.22034/pke.2025.21130.1983>
- Rastegar Moghadam Gowhari, H. (2002 AD). "Conceptual Analysis of Iḥbāt from the Qur'anic Perspective." *Qur'anic Studies*. 29–30.
- Subhani, J. (2006 AD). *Buḥūth fī al-Milal wa al-Niḥal*. (1st ed.). Qom: Imam Sadiq Institute.
- Subhani, J. (1992 AD). *Al-Ilāhīyyāt 'alā Hudā al-kitāb wal Sunna wal 'Aql*. Qom: Imam Sadiq Institute.
- Subhani, J. (2009 AD). *The Charter of Imami Doctrines*. (4th ed.). Qom: Imam Sadiq Institute.
- Soleimani Behbahani, A. (2023 AD). "Evaluation of Theories of Iḥbāt and Takfīr based on Hadith of Ahl al-Bayt." *Research in Qur'an and Hadith Studies*. Alzahra University.
- Sayyid Murtaḍā (Mousavi Baghdadi), A. b. H. (1990 AD). *Al-Dhakhīra fī 'Ilm al-kalām*. Qom: Jami'at al-Mudarrisin.
- Sayyid Murtaḍā. (1985 AD). *Rasā'il al-Sharīf al-Murtaḍā*. Qom: Dar

al-Qur'an al-Karim.

- Shubbar, A. (1987 AD). *Al-Jawhar al-Thamīn fī Tafsir al-Kitāb al-Mubīn*. (1st ed.). Kuwait: Maktabat al-Alfayn.
- Shojaei, A. (2007 AD). "Iḥbāt and Takfīr." *Islamic Theology Journal*. 64.
- Shakouri, A. (1988 AD). "The Rule of Ḥabt." *Yad Journal*. 11.
- Sharif Lahiji, M. (1994 AD). *Tafsir Sharif Lahiji*. (1st ed.). Tehran: Dad Publications.
- Mulla Ṣadrā, M. b. I. (2003 AD). *Al-Shawāhid al-Rubūbiyyah*. (1st ed.). Qom: Religious Press.
- Shahrestani, M. b. A. (1998 AD). *Al-Milal wa-l-Niḥal*. (1st ed.). Beirut: Dar.
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1996 AD). *Al-Mīzān fī tafsir al-Qur'an*. Qom: Jami'at al-Mudarrisin.
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1995 AD). *Nihāyat al-Ḥikmah*. Qom: Jami'at al-Mudarrisin.
- Ṭabrisī, F. b. H. (1998 AD). *Tafsir Jawāmi' al-Jāmi'*. (1st ed.). Tehran: University of Tehran Press.
- Ṭabrisī, F. b. H. (1993 AD). *Majma' al-Bayān fī Tafsir al-Qur'an*. (3rd ed.). Tehran: Naser Khosrow.
- Ṭabrisī, A. b. A. (1983 AD). *Al-Iḥtijāj 'ala Ahl al-lajaj*. Mashhad: Murtaza Publishing.
- Tabari Amoli (Kabir), M. b. J. (1995 AD). *Al-Mustarshid fī Imamat 'Ali ibn Abi Ṭālib*. Qom: Koushanpour.
- Tabari Amoli (Kabir), M. b. J. (1992 AD). *Jāmi' al-Bayān fī Tafsir al-Qur'an*. (1st ed.). Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Ṭūsī, M. (1980 AD). *Al-Iqtisād al-Hadi ila Ṭarīq al-Rashād*. Tehran: Jam'e Chehelsotoun Press.
- Ṭūsī, M. (2001 AD). *Fuṣūl al-'Aqā'id*. (2nd ed.). Baghdad: Al-Ma'arif Press.
- Ṭūsī, M. (1972 AD). *Al-Dhikra al-Alfīyyah*. Mashhad: University of Theology Publications.
- Ṭūsī, M. (1987 AD). *Al-Tibyān fī Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Ṭūsī, M. (1983 AD). *Tamhīd al-Uṣūl*. (1st ed.). Tehran: University of Tehran Press.
- Ṭūsī, N. al-D. (1987 AD). *Tajrīd al-I'tiqād*. (1st ed.). Islamic Media Publications.
- Askari, A. (1991 AD). *Mu'jam al-Furūq al-Lughawīyyah*. Qom: Islamic Publishing Institute.
- Turayhī, F. (1996 AD). *Majma' al-Baḥrayn*. (3rd ed.). Tehran: Mortazavi Publications.
- Fakhr al-Din Rāzī, M. b. 'U. (1963 AD). *Al-Barāhīn fī 'Ilm al-Kalam*. Tehran: University of Tehran Press.
- Ghanbari, M; Kavandi, S; Ojaqlu, A. (2022 AD). "Iḥbāt, Takfīr, and Their

- Relation to Divine Justice." *Kalam Research*. 1(1), 29–52.
- Koochak Yazdi, M. J; Nabiallahy Najaf Abadi, A. (2021 AD). "Comparative Study of Ḥabṭ in *Al-Mizān* and *Al-Taḥrīr wa-l-Tanwīr*." *Comparative Qur'an and Hadith Studies*. 9(16).
- Lahiji, A. (1983 AD). *The Capital of Faith in Islamic Doctrinal Principles*. Tehran: Al-Zahra Publications.
- Majlisī, M. B. (n.d.). *Biḥār al-Anwār*. (Vols. 67–68). (Mousavi Hamedani, Trans). (1st ed.). Tehran: Valiasr Mosque Library Press.
- Mesbah Yazdi, M. T. (1986 AD). *Islamic Philosophy Education*. (1st ed.). Tehran: Islamic Propagation Organization.
- Mesbah Yazdi, M. T. (1998 AD). *Doctrines Education*. (16th ed.). Qom: Islamic Propagation Organization.
- Moti', M; As'adi, S. (2011 AD). "Semantic Analysis of the Concept of Ḥabṭ in the Qur'an." *Qur'an and Hadith Studies*. 2(8).
- Memari, D; Asadollahi, A. (2020 AD). "Semantic Network of Iḥbāt in the Qur'an." *Tafsir Research*.
- Makarem Shirazi, N. (1995 AD). *Tafsir Nemooneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Al-Mufīd, M. (1993 AD). *Awā'il al-Maqālāt fī al-Madhāhib wal Mukhtarāt*. Tehran: Islamic Studies Institute.
- Al-Mufīd, M. (1993 AD). *Muṣannafāt Shaykh Mufīd*. (1st ed.). Al-Mu'tamar al-'Alami.
- Khomeini, R. (1995 AD). *Forty Hadith*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Najafi Khomeini, M. J. (2019 AD). *Tafsir Asan*. (1st ed.). Tehran: Islamiyyah Publications.
- Yazdi, A; Abbasi Aghavi, Z. (2016 AD). "Iḥbāt and Takfīr from the Viewpoint of Fakhr al-Din Rāzī and Ayatollah Javadi Amoli." *Master's thesis*. Qom University.
- Grudem, W. (1994). *Systematic Theology*. Zondervan.
- Augustine. (1991). *On Grace and Free Will, A Select library of the Nicene and Post-Nicene*.
- Cunningham Lawrence S. (2009 AD). *An Introduction to Catholicism*. New York: Cambridge
- Lawlor, F. X. (1981 AD). "Apostasy." in *New Catholic Encyclopedia*. V.18, Washington D.C.: Catholic University Of America.
- Rambo, L.R. (1993 AD). *Understanding Religious Conversion*. New Haven, CT: Yale university press.
- Resnick, Irven M. (1991 AD), "Odo of Tournai's De peccato originali and the Problem of Original Sin." *Medieval. Philosophy and Theology*, Vol. 1.
- Catechism of the Catholic Church*. (1993 AD). Libreria Editrice Vaticana.
- Grudem, W. A. (1994 AD). *Systematic Theology: An Introduction to Biblical*

Doctrine. Grand Rapids, MI: Zondervan.
Erickson, M. J. (1985 AD). *Christian Theology*. Grand Rapids, MI: Baker Book House.

استناد به این مقاله: خوش باور، داود، توکلیان، محمدحسین، اسفندیاری، حمید، ضیایی، حسین. (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی «احباط» در آموزه‌های کلامی اسلام با تأکید بر مکتب امامیه و مسیحیت. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۶ (۱۱)، ۳۶۰-۳۲۹. DOI: 10.22054/jcst.2025.87228.1242

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.